

УДК 19.00.05

ПРАВОПОРУШЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Іван Дяків

Міжрегіональна академія управління персоналом,
вул. Фрометівська, 2, м. Київ, 03039, Україна,
e-mail: ivan_dyakiv@ukr.net

З'ясовано, що існує взаємозалежність між збільшенням правопорушень неповнолітніми та інтенсивними соціально-економічними змінами у суспільстві. Виявлено зміну наукових поглядів щодо причин злочинності. Розглянуто систему факторів, які впливають на розвиток кримінальної поведінки неповнолітніх. Виділено два аспекти, від яких залежить протиправний вчинок неповнолітнього. Зокрема, йдеться про відповідне соціальне середовище і самосвідомість. Зроблено спробу показати динаміку розвитку кримінальної поведінки у неповнолітніх, яка надалі може збільшити можливості профілактики таких негативних соціальних явищ. Проаналізовано зв'язок таких психологічних явищ, як соціальне середовище, афективні стани, самосвідомість тощо, які стосуються протиправної поведінки неповнолітніх. Здійснено системний підхід до проблематики та розкрито перспективу для подальшого дослідження.

Ключові слова: біологічний підхід, соціальний підхід, соціально-економічні зміни, соціальне середовище, самосвідомість, афективні стани, системний підхід.

Актуальність проблеми. Сучасний розвиток соціально-економічних відносин ускладнив процес адаптації неповнолітніх до соціуму. Із збільшенням та вдосконаленням матеріальних та культурних благ зросли потреби та вимоги стосовно неповнолітніх. Підтвердженням цього є дослідження польського вченого Ч. Висьневського, який виявив зв'язок соціально-економічних факторів із правопорушенням неповнолітніх. Автор вказує, що причиною зростання злочинності серед неповнолітніх є збільшення урбанізації, індустріалізації та міграції населення [5]. На сьогодні така проблема є актуальною, оскільки, як зазначають Н. Малиш та В. Веселуха, спостерігаємо збільшення кількості та жорстокості протиправних вчинків, здійснених неповнолітніми [11; 4, с. 93–97]. Отже, можна визначити, що актуальність проблеми зумовлена такими чинниками:

- збільшенням кількості та жорстокості протиправних дій, вчинених неповнолітніми;
- виникненням труднощів в адаптації та інтеграції неповнолітніх у суспільні відносини в зв'язку з ускладненням соціальних відносин та поділом праці;
- відставанням соціального розвитку неповнолітніх від біологічного.

Мета статті – висвітлити та обґрунтувати роль соціально-психологічних факторів у розвитку протиправної поведінки неповнолітніх.

Повернувшись до розвитку наукових поглядів стосовно причин виникнення злочинності, зокрема неповнолітньої, спостерігаємо певну тенденцію, а саме: до 60-х років ХХ ст. домінувала біологічна детермінанта злочинності, після 60-х років – соціальна.

З. Фройд один із перших визначив структуру особистості, яка містить у собі три компоненти: “Воно”, “Я” і “Над-Я”. Вчений вказав на те, що правопорушення можна розглядати як наслідок неконтрольованої дії “Воно” та слабкий розвиток “Я” і “Над-Я” [16]. Згідно з його теорією, поведінка людини є наслідком дії вроджених інстинктів, зокрема “лібідо” (потяг до життя) та “танатос” (потяг до смерті, руйнування). Ці два інстинкти тією чи іншою мірою є динамічною якістю підструктур особистості (“Я” і “Над-Я”).

Погляди З. Фрейда на природу злочинності певною мірою підтверджує інший автор. Наприклад, І. Чанцева вказує на дослідження вчених Алтайського університету, які вивчали неповнолітніх злочинців. У процесі дослідження було виявлено, що це – зазвичай люди (неповнолітні правопорушники), підозрілі, схильні до демонстрації сили. Для всіх них характерна недостатня здатність контролювати свої емоції [18, с. 4]. Слабкий контроль емоцій, зазначений вище, – це неконтрольовані дії “Воно” та слабкий розвиток “Я” і “Над-Я” у З. Фрейда.

Дотримуючись біологічного погляду, видатний російський вчений, один з яскравих представників у психології ХХ ст., Л. Виготський, зумів висвітлити важливі моменти стосовно формування протиправної поведінки неповнолітнього. Цікавою є його думка щодо фізіологічних процесів, які відбуваються в підлітковому віці. Він стверджував, що передумовою виникнення негативних станів можуть стати нейрогуморальні зміни (виникає подразливість, неврівноваженість, депресивні реакції, апатія) [6]. Якщо повернутись знову до вчення З. Фрейда, то зможемо побачити узгодженість учень З. Фрейда, а саме – про контроль дії “Воно”, та Л. Виготського (позрадливість, неврівноваженість тощо).

Сукупність біологічних та соціальних факторів, які певним чином впливають на неповнолітнього правопорушника, спричинюють труднощі в адаптації до суспільства. Адаптація для осіб підліткового віку особливо актуальна, оскільки у такому віці відбуваються значні біологічні та соціальні зміни. Потреба відчувати себе дорослим та наслідувати вчинки, культуру, моду дорослих людей спричинює підвищення вимог неповнолітнього до самого себе. Коли вказані вище процеси відбуваються з дітьми із неблагополучних сімей, то проблема особливо ускладнюється, оскільки адаптація в таких дітей проходить дуже важко через відсутність підтримуючого фактору – сім'ї. На проблему адаптації, але в широкому розумінні слова, вказував А. Лазурський. Він, взявши до уваги ідеї В. Бехтерева, припускає, що головне завдання особистості – це пристосування (адаптація) до навколишнього середовища, тобто до природи, речей, людей, людських взаємовідносин, ідей, цінностей [10].

Дотичною до проблеми адаптації є праця М. Кле, в якій йдеться про те, що поділ праці та ускладнення суспільних відносин спричинили труднощі в адаптації та інтеграції підлітків у суспільство [9]. Варто зазначити, що до 60-их років

XX ст. суспільство не вважало підлітковий вік як особливий та проблемний період у житті людини. Першим, хто звернув увагу на нове соціальне явище – підлітковий період розвитку, був Ж.-Ж. Руссо [13].

У праці американської дослідниці М. Мід “Дорослішання на Самоа” подано відмінності між самоанськими та американськими підлітками. Авторка стверджує, що підлітковий вік самоанські дівчата ніколи не описували як складний період життя. Навпаки, для них це період щасливої безтурботності, вони не відчують тривоги і стресів. Аналізуючи ситуацію самоанських підлітків, можна зазначити, що:

- самоанські підлітки не мають економічного і соціального пресингу, а найголовніше не мають необхідності соціального, морального і професійного самовизначення;
- наявний контраст жорстокості американської сексуальної моралі щодо підлітків і терпимість сексуальної моралі на Самоа [9].

Актуальним і зараз є вчення К. Маркса про суспільну детермінацію поведінки особистості. Якщо виходити з його твердження, то людина – це сукупність усіх суспільних відносин, що існують у такому суспільстві. Її розвиток і формування способу поведінки зумовлені розвитком усіх інших індивідів, з якими вона безпосередньо чи опосередковано спілкується [5]. Його положення може бути основним методологічним принципом в дослідженнях взаємозв'язку людини і суспільства. Такий погляд вченого узгоджується з положеннями провідних вчених, а саме: Г. Тарда, А. Яковльєва, Ч. Висьневськи та ін.

Поведінка регулюється, в основному, самосвідомістю, яка виконує функцію цілісності та узгодженості поведінкових дій особистості. Самосвідомість формується під впливом виховання, самовиховання, біологічних умов та під впливом середовища. Соціальне середовище для неповнолітнього правопорушника має велике значення, оскільки для нього актуальними є проблеми статеких відносин, самоствердження в групі, навчання тощо. Важливо зауважити зв'язок соціального середовища та самосвідомості. Ми виходимо з того, що самосвідомість формується під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх умов. Зовнішні умови – це ті емоційно насичені ситуації, які важливі для особистості (маємо на увазі економічні, соціальні та сімейні фактори). До внутрішніх умов зараховуємо біологічні чинники (задатки, здібності, певною мірою інтелект), мотивацію, досвід тощо.

Ми виокремлюємо два головні аспекти, які взаємозалежні між собою, а саме:

- відповідне соціальне середовище;
- самосвідомість неповнолітнього.

Будь-який соціальний процес має свій початок та кульмінацію розвитку. Якщо особистість тривалий час перебуває в асоціальному середовищі, то в такий спосіб у неї формуються стійкі характерологічні негативні особливості. Отже, можна виділити такі стадії розвитку протиправної поведінки:

1. Початковий (негативне соціальне середовище).
2. Ситуативне правопорушення.
3. Свідоме правопорушення.

Доцільно навести реальний приклад із життя одного неповнолітнього, який через певні обставини вибрав хибний шлях. Все почалося з того, що перші невдачі й покарання у нього викликали підсилення збудженості, неспокійний сон. Зневажати вчителями почав лише тоді, коли неправильно оцінювали його (на його думку). Змінилось також його ставлення до матері, особливо з того моменту, коли вона перед усіма образила його. Дійшовши висновку, що йому нема на кого розраховувати, зв'язався із групою правопорушників [5]. Цей конкретний приклад підтверджує, що правопорушення має певний розвиток, певну динаміку. Крім цього, тут можна помітити певний діалектичний процес, тобто перехід від однієї крайності до іншої. Неповнолітній загалом був нормальним, можна сказати, навіть позитивним, але не отримав належної підтримки із середовища. Такі випадки в суспільстві трапляються часто.

Емоційна складова в особистості неповнолітнього правопорушника має, на наш погляд, одне з ключових значень на шляху до розвитку та здійснення правопорушення. Найперше, така трактовка пояснюється тим, що в стані сильного емоційного збудження виникає стан афекту, при якому спостерігається звуження свідомості, недостатня оцінка зовнішньої ситуації тощо. По-друге, емоції здатні підсилювати мотивацію до здійснення негативного вчинку. Тому, велику роль у механізмі виникнення негативних вчинків неповнолітніх правопорушників відіграють афективні стани, що виникають у відповідь на конфліктну ситуацію. При тривалому зберіганні афективні стани стають стійкими властивостями і якостями особистості [5]. На наш погляд, поява афективних станів, потяг до самоствердження пов'язані із таким формуванням психіки, як самосвідомість. Відомо, що найважливішим новоутворенням підліткового етапу є формування самосвідомості [12]. Самосвідомість визначає конструкт – утворення внутрішнього світу людини, яке сутнісно полягає у сприйнятті нею численних образів самої себе у потоці найрізноманітніших ситуацій соціальної взаємодії та поєднання цих образів у цілісне загальне уявлення – бачення себе у формі всесвіту [7]. Важливою ознакою самосвідомості підлітка вважають так зване почуття дорослості [12]. Відчути себе дорослим можна й через спілкування, соціальну взаємодію, а також, що дуже важливо, показати себе людям, бути оціненим ними. З цього приводу влучним є вислів В. Джемса, англійського психолога, одного з провідних учених у напрямку психології особистості. Він стверджував, що для людини немає більш жорстокішого покарання, ніж бути в суспільстві й бути непомітним для інших [8].

Якщо аналізувати структуру особистості неповнолітнього правопорушника, то виходячи з того, що було вже сказане, в ній наявні як позитивні, так і негативні якості. Але, враховуючи збіг обставин, та переважання в часі та просторі негативних факторів впливу, все ж таки в дію вступають негативні стимули. У більшості підлітків-правопорушників у структурі особистості домінують негативні якості: лінь, слабка воля, безвідповідальність, конформізм, нечуйність, агресивність тощо. Важливим чинником формування особистості “важкого” підлітка в більшості випадків є сімейні умови [3].

Варто зауважити, що концепція “диференційної асоціації”, яку висунув Е. Сатерленд, теж відстоює соціальний напрямок у розумінні сутності виникнення злочинності. У концепції йдеться про те, що поведінка є результатом “научіння”

тих осіб, які вже засвоїли злочинні цінності. Люди, які сприймають таке “научіння”, стають злочинцями, оскільки в їхній свідомості переважають визначення, поняття, оцінки, що сприяють порушенню закону, над визначеннями, поняттями, оцінками, що не сприяють такому порушенню. Дві категорії поглядів та уявлень існують у суспільстві одночасно, й особа сприймає ці дві категорії, які протилежні (вони “диференційовані”) [19].

Необхідно виходити з того, що психіка людини має діалектичну природу, а значить і проблеми особистості, як похідні від неї, теж діалектичні. Але розглядаючи діалектичну проблему, можна виділити домінуючий фактор у виникненні цієї проблеми. Варто додати, що і в процесі розвитку дитини часто говорять про діалектичну проблему (йдеться про протиріччя між вже даним рівнем розвитку і реальними можливостями задовольнити певні потреби). В процесі життя дитини, на якомусь етапі розвитку, у неї виникають нові потреби чи вони набувають нового змісту і форми, а можливості задоволення цих потреб ще не вироблені; то ці протиріччя викликають ріст активності і зміни її характеру [17, с. 65].

Існує невідповідність домагань “важких” підлітків на визначений статус у колективі рівню їхніх можливостей, що призводить до конфліктів та афективних переживань [1, с. 423]. Звичайно, рівень домагань співвідноситься якоюсь мірою з такими особливостями особистості підлітка, як максималізм, соціальна значущість, почуття дорослості.

Протиправна поведінка неповнолітніх правопорушників, в основному, є збігом в часі кількох факторів. Найперше, це несприятливий ситуативний зовнішній фактор, який діє на неповнолітнього досить вразливо. Також, одним із основних факторів впливу на розвиток кримінальної поведінки неповнолітніх являється неадекватна оцінка ними своїх можливостей. Незадоволення актуальної потреби неповнолітнього призводить часто до виникнення афективних переживань. Проаналізувавши згадані вище твердження, можна зробити певну градацію розвитку протиправної поведінки:

1. Соціальна ситуація (середовище) спонукає до підвищення рівня домагань.
2. Невідповідність рівня домагань можливостям призводить до виникнення конфліктів та переживань.
3. Нагнітання негативних афективних переживань спонукає до виходу цих переживань, тобто до здійснення вчинку, зокрема протиправного.
4. Постійна повторюваність протиправних вчинків формує особистість з антисоціальною спрямованістю.

У кримінологічній літературі існує перелік праць, в яких пояснюють зв'язок темпераменту людини із злочинністю. Стверджують, що емоційно пасивний, замкнутий, малокомунікабельний меланхолік менше піддається сторонньому впливу, зокрема “дурному”, ніж комунікабельний, рухливий сангвінік. Також припускають, що за рівних умов неврівноважений холерик надзвичайно вразливий і глибоко переживає будь-яку образу і неприємність, більше схильний здійснювати вчинок, ніж розсудливий флегматик [19, с. 24].

У своєму дослідженні Т. Бочкарьова довела домінування в особистості соціальних чинників над біологічними. Її праця була спрямована на вивчення одвічної проблеми людини – дуалізму біологічного та духовного рівнів в особистості.

Дослідження Т. Бочкарьової стосувалося мотиваційної сфери підлітків. Зокрема, авторка виділила, з одного боку, “елементарні”, “органічні” потреби, а з іншого, – “інтелектуальні”, “моральні”, “етичні”. При цьому, потреби першого роду можуть стикатися, призводити до конфлікту з потребами другого, “вищого” порядку. Із цих припущень виникає інше твердження, а саме: морально вихована людина у разі конфлікту між примітивними, егоїстичними потребами, з одного боку, і моральними, – з іншого, вчинить відповідно до моральних потреб, підпорядковуючи при цьому інші спонуки. У правопорушників у ситуації подібного конфлікту, очевидно, перемагає бажання задовольнити свої примітивні потреби. Виходячи із цього, – доходить висновку Т. Бочкарьова, – існує неправильно сформована структура мотиваційної сфери особистості, структура, в якій домінуючими є примітивні, егоїстичні, антисоціальні потреби [2, с. 424–425].

Останнім часом, враховуючи інтенсивність інформаційних процесів (як позитивних, так і негативних) , які відбуваються в нашому суспільстві, значущим є порушення питання про передачу неповнолітнім негативного досвіду від дорослих (в тому числі асоціального, протиправного) через різноманітні комунікаційні засоби. На такий процес звертав увагу французький вчений Г. Тард на початку ХХ століття. Але не зважаючи на те, що пройшло вже багато часу, така проблема є досить актуальною сьогодні. І. Руценко, спираючись на праці Г. Тарда, зокрема на теорію наслідування та трансмісійні концепції, вважав, що поширення злочинності (так як її виникнення) здійснюється крізь призму соціальних зв'язків, контактів, системи спілкування і комунікацій [14].

Насправді, особистість важковихованого неповнолітнього, як і злочинця, є цілісним утворенням, що складається із комплексу біологічних і соціальних властивостей, які вступили у складну взаємодію із навколишнім середовищем, а злочин є результатом такої взаємодії [15, с. 18–19].

Несформованість, а тим більше деформація соціальних властивостей неповнолітнього супроводжується змінами змісту потреб та інтересів, що визначають мотиви його поведінки.

Література

1. *Алемаскин М.* Положение подростка-правонарушителя в коллективе класса // III Всесоюзный съезд общества психологов СССР. М., 1968. Т. II. С. 423.
2. *Бочкарева Г.* Психологическая характеристика мотивационной сферы подростков-правонарушителей // III Всесоюзный съезд общества психологов СССР. М., 1968. Т. II. С. 424–425.
3. *Васильев В.* Юридическая психология. М.: Юридическая литература, 1991.
4. *Веселуха В.* Соціальний і правовий статус неповнолітнього і його вплив на вік-тимну поведінку // Право України, 1999. № 7. С. 93–97.
5. *Висьневські Ч.* Психолого-педагогический анализ причин и условий правонарушений несовершеннолетних // Автореф. диссерт. канд. психол. наук. К., 1983.
6. *Выготский Л.* Педология подростка. М.: Изд-во МГУ, 1930.
7. *Гуменюк О.* Психология Я-концепції. Тернопіль: Економічна думка, 2002.
8. *Джемс У.* Психология. М.: Педагогика, 1991.
9. *Кле М.* Психология подростка: Психосексуальное развитие. М.: Педагогика, 1991.
10. *Лазурский А.* Очерк науки о характерах. М.: Наука, 1995.

11. Малиш Н. Соціально-психологічні особливості формування особистості неповнолітніх правопорушників. Х.: Національний університет внутрішніх справ. Дисерт. канд. психол. наук, 2005.
12. Психология современного подростка. М.: Педагогика, 1987.
13. Руссо Ж. Педагогические сочинения. М.: Педагогика, 1981.
14. Рущенко І. Соціологія злочинності. Х.: Національний університет внутрішніх справ, 2001.
15. Селецкий А., Тарарухин С. Несовершеннолетние с отклоняющимся поведением. К.: Вища школа, 1981. С. 18–19.
16. Фройд З. Массовая психология и анализ человеческого Я // “Я” и “Оно”. Тбилиси: Мерани, 1991.
17. Фридман Л., Волков К. Психологическая наука учителю. М.: Просвещение, 1985.
18. Чанцева И. Неужели прав Ламбозо? // Комсомольская правда. 8 июля 1990.
19. Яковлев А. Преступность и социальная психология. М.: Юридическая литература, 1971.

UVENILE DELINQUENCY AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Ivan Dyakiv

Interregional Academy of the Staff Management
Frometivska Str., 2, Kyiv, 03039, Ukraine,
e-mail: ivan_dyakiv@ukr.net

It is shown that there is interdependence between the increasing juvenile delinquency and the integrative social-economical changes in the society. In the was discovered the change of the scientific views towards the reasons of the delinquency. Factors which influence the development of the juvenile criminal behavior were examined. Aspects on which the infant crimes depend were singled out; they are the corresponding social environment and the self-consciousness. The attempts were made to show the dynamics of the criminal behavior development among juveniles, these can increase the preventive measures for the negative social phenomena in future. The connection between such psychological phenomena as social environment, affect states, self-consciousness etc was disclosed. These items are related to the illegal juvenile behavior. Thus, systematic approach to the main problems was made, as well as the prospects for the further researches in this area were shown.

Key words: biological approach, social approach, social-economical changes, social environment, self-consciousness, affect states, systematic approach.

Стаття надійшла до редколегії 23.03.2010

Після доопрацювання 2.06.2010

Прийнята до друку 14.06.2010